

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ'Nİ BEKLERKEN: PROJENİN TAMAMLANMASINI GECİKTİREN FAKTÖRLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hacettepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi
Cilt 37, Sayı 2, 2019
s. 241-270

Arda BİLGİN
Dr., Bonn Üniversitesi
Kalkınma Araştırmaları Merkezi (ZEF)
Bonn, Almanya
ardabilgen@gmail.com

Öz: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), başlangıçta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin su ve toprak kaynaklarını geliştirmek ve Fırat-Dicle Havzası'nda sulama yapmak ve enerji üretmek için 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve çeşitli sulama yatırımlarının yapılmasını öngören, zamanla çok sektörlü, sürdürülebilir insani gelişmeye dayalı entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüştürülen kapsamlı bir modernleşme hamlesidir. GAP, kapsamı, boyutu ve dönüştürücü gücü sebebiyle Türkiye'nin iç ve dış dinamiklerini etkilemiş, ülkenin ulusal ve uluslararası politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen proje hedeflenen sürede tamamlanamamış, projenin bitiş tarihi projenin resmen başlatılmasından bu yana geçen 40 sene içinde sürekli değişikliğe uğramıştır. Son resmî verilere göre proje şemsiyesi altındaki enerji projelerinin %74'ü, sulama projelerinin ise %30.4'ü ancak gerçekleştirilebilmiştir. GAP literatürü incelendiğinde projenin zamanında tamamlan(a)masının neredeyse hiç sorunsallaştırılmadığı ve gecikmeye sebep olan faktörlerin neler olduğunun yeterince araştırılmadığı görülmektedir. Bu çalışma, literatürdeki bu eksikliği gidermek ve GAP'ın tamamlanmasını geciktiren faktörleri irdelemek amacıyla yürütülmüştür. Çalışma, 1975–2014 arasındaki Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanaklarının, GAP Bölge Kalkınma İdaresi arşivinin ve ilgili aktörlerle yapılan 64 derinlemesine görüşmenin analizini yaparak GAP'ı geciktiren başlıca 10 faktör olduğunu göstermiş, bu faktörleri detaylı olarak inceleyerek projenin geçmişine, şimdiki durumuna ve gelecekte izleyebileceği yola dair yeni ve daha iyi bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır.

Anahtar Sözcükler: Güneydoğu Anadolu Projesi; GAP, GAP Bölgesi, kalkınma, bölgesel kalkınma, gecikme.

**WAITING FOR THE
SOUTHEASTERN ANATOLIA
PROJECT: AN EXPLORATION
OF THE FACTORS THAT STALL
THE PROJECT'S PROGRESS**

*Hacettepe University
Journal of Economics
and Administrative
Sciences
Vol. 37, Issue 2, 2019
pp. 241-270*

Arda BİLGİN
Dr., University of Bonn
Center for Development Research (ZEF)
Bonn, Germany
ardabilgen@gmail.com

Abstract: Initiated in the 1970s, the Southeastern Anatolia Project (GAP) initially aimed primarily at the construction of 22 dams and 19 hydroelectric power plants on the Tigris and Euphrates rivers and of extensive irrigation networks to produce hydroelectric energy and irrigate 1.8 million hectares of land in southeastern Turkey. Later, the scope of GAP broadened significantly as it became a more comprehensive scheme of modernization. Thanks to its massive size and transformative power, the project has had a crucial impact on shaping the dynamics of Turkey's domestic and international affairs. Despite this, GAP could not be completed in 2005 as scheduled. According to the latest figures, only 74% of the energy projects and 30.4% of the irrigation projects have been completed. In the literature, however, the failure of not completing GAP on time as well as the issues that caused the project to stall have not received adequate attention. This study seeks to fill this gap and explore the factors that stall the project's progress. Based on parliamentary proceedings from 1975 to 2014, the archival resources of the GAP Regional Development Administration, and 64 semi-structured interviews conducted with relevant actors, the study highlights ten major factors and examines each to provide a fresh perspective on the past, present, and future of the project.

Keywords: *The Southeastern Anatolia Project, GAP, the GAP Region, development, regional development, delay.*

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), en geniş anlamıyla başlangıçta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin (GAP Bölgesi) su ve toprak kaynaklarını geliştirmek ve Fırat-Dicle Havzası'nda sulama yapmak ve enerji üretmek için 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve çeşitli sulama yatırımlarının yapılmasını öngören, zamanla çok sektörlü, sürdürülebilir insani gelişmeye dayalı entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüştürülen kapsamlı bir modernleşme hamlesi olarak tanımlanabilir. Projenin amaçları, kısaca bölgenin kaynaklarını değerlendirerek bölgede yaşayanların gelir düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmek, bölgeyle Türkiye'nin diğer bölgeleri arasındaki gelişmişlik farkını gidermek, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam olanaklarını artırarak ulusal düzeyde ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamak olarak özetlenebilir (GAP Bölge Kalkınma İdaresi [GAP-BKİ], 2014: 14).

GAP, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan kalkınma ideolojisinin dünyadaki sayılı örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Proje, kapsamı, boyutu ve dönüştürücü gücü sebebiyle Türkiye'nin iç ve dış dinamiklerini etkilemiş, ülkenin ulusal ve uluslararası politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen proje hedeflenen sürede tamamlanamamış, projenin bitiş tarihi projenin resmen başlatılmasından bu yana geçen 40 sene içinde sürekli değişikliğe uğramıştır. Örneğin 1980'lerin başında “*GAP 1994'e kalmıştır, Türkiye için büyük tehlikedir.*” uyarısı yapılmışken (Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM], 1984: 161–162), 1980'lerin sonunda “*proje, 2000'li yılların başında tamamlandığı zaman, dünyada benzeri projelere örnek teşkil edecek ve her bakımdan Türk Milleti'nin büyüklüğünün bir timsali olacaktır.*” tespiti yapılmıştır (TBMM, 1989a: 88). Projenin 1989 tarihli *GAP Master Planı*'nda 2005'te, 2002 tarihli *GAP Bölge Kalkınma Planı*'nda 2010'da, 2008 tarihli *GAP Eylem Planı*'nda 2012'de tamamlanması hedeflenmiştir. 2000'lerin sonunda “*GAP projesi, inşallah 2012'nin sonuna bitecektir.*” tahmini yapılmış (TBMM, 2009: 69), 2010'ların ikinci yarısında “*2019 yılı sonu itibarıyla GAP ile alakalı tüm çalışmaları tamamlamış olacağız.*” sözleriyle bu tahmin yeniden revize edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2016). Nihayetinde projenin tamamlanması sürekli gecikmiş, son resmî verilere göre proje şemsiyesi altındaki enerji projelerinin %74'ü, sulama projelerinin ise %30.4'ü ancak gerçekleştirilebilmiştir (GAP-BKİ, 2018: 29–35).

GAP literatürü incelendiğinde projenin zamanında tamamlan(a)mamasının neredeyse hiç sorunsallaştırılmadığı görülmektedir (bkz. Bilgen, 2018c). Bu zengin literatürü detaylı olarak tartışmak makalenin kapsamı dışında olsa da, bugüne kadar GAP'ın hem genel boyutları (Benek, 2009; Bilgen, 2018b; Mutlu, 1996), hem de sürdürülebilir kalkınma boyutu (Dinçsoy, Ichiminami, 2006; Ünver, 1997), insani kalkınma boyutu (Fazlıoğlu, 2007; Mıhçı, 2012) ve idari boyutu (Beleli, 2005; Polatoğlu, 1995) gibi daha spesifik boyutları yaygın olarak incelenmiştir. Daha sistematik bir incelemeyle literatürde projenin başlıca (1) teknik, (2) sosyo-ekonomik ve

(3) siyasi boyutlarının incelendiği görülmektedir. Buna göre GAP'ın teknik boyutu altında projenin enerji (GAP-BKİ, 2012b; Kaygusuz, 1999), sulama (Altınbilek, Akçakoca, 1997; Yenigün, Aydoğdu, 2008), tarım (Çakmak, Akder, 2012; Morvaridi, 1990) ve hayvancılık (Sakarya vd., 2008; Tüzün, Yenigün, 1999) alt boyutları değerlendirilmiştir. GAP'ın sosyo-ekonomik boyutu altında projenin GAP Bölgesi'nin toplumsal yapısına etkileri (Akşit, Akçay, 1997; Miyata, Fujii, 2007), şehirleşmeye etkileri (GAP-BKİ, 2012a; Kayan, 2013), eğitim ve öğretime etkileri (Demirbolat, 1998; Gündüz, Kaya, 2009) ve halk sağlığına etkileri (Diyarbakır Tabip Odası, 2011; Türkiye Parazitoloji Derneği, 2003) tartışılmıştır. Projenin bölgede yaşayan kadınların sorunlarının çözümüne ve bölgedeki cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesine nasıl katkı sağladığı ve sağlayabileceği de detaylı olarak incelenmiştir (Development Foundation of Turkey, 1994; Elmas, 2004; Kaya, 2010; Konak, 2013). Bunun yanı sıra GAP'ın çevresel ve ekolojik etkileri (Çullu, 2011; Welch, 2004), bölgenin tarihi ve kültürel varlıkları üzerindeki etkileri (Ayboğa, 2009; Kömürcü, 2001) ve bölgede yaşayan yerel halkın göç ve yeniden yerleşim süreçlerine etkileri (Güler, Savaş, 2011; the Sociology Association, 1994) araştırılmıştır. GAP'ın siyasi boyutu altında ise projenin Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki su paylaşım sorununu nasıl etkileyeceği yaygın olarak incelenmiştir (Bağış, 1997; Çarkoğlu, Eder, 2001; Kibaroglu, 2012; Kut, 1993; Lorenz, Erickson, 1999). GAP ve Kürt sorunu, PKK sorunu, terör sorunu, etnik temelli ayrılıkçılık sorunu, Doğu/Güneydoğu sorunu, geri kalmışlık sorunu gibi farklı biçimlerde adlandırılan küresel, bölgesel, ulusal ve yerel boyutlu sorunlar arasındaki ilişki ve projenin bu bağlamda bölge üzerindeki siyasi yansımaları da yaygın olarak tartışılmıştır (Bilgen, 2018a; Harris, 2002; Jongerden, 2010; Nestor, 1996; Özok-Gündoğan, 2005). Gelgelelim, bu geniş ve zengin literatürde GAP'ın neden zamanında tamamlan(a)madığı, bu gecikmeye sebep olan faktörlerin neler olduğu, bu sorunların nasıl aşılabileceği gibi sorular bugüne kadar yeterince araştırılmamış ve ampirik veriler ışığında cevaplanmamıştır.

Bu çalışma, literatürdeki bu eksikliği gidermek ve GAP'ın tamamlanmasını geciktiren faktörleri ortaya çıkarıp irdelenmek amacıyla yürütülmüştür. Çalışmanın keşifsel ve betimleyici bir araştırma olduğu belirtilmelidir. Bu yüzden projeyi belirli bir kuramsal ve kavramsal çerçeveye değerlendirmek, kuram-uygulama bağı kurmak, projeyi eleştirel ve kıyaslamalı bir bakış açısıyla incelemek, projenin çeşitli yönlerini nicel analize tabi tutmak gibi amaçlar çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmada izlenen veri toplama ve veri analizi yöntemlerinden kısaca bahsetmek gerekirse, veriler arşiv taraması ve yüz yüze derinlemesine görüşme yöntemleriyle Ankara ve Şanlıurfa illerinde 2013 ve 2014'te iki aşamalı olarak toplam 7 ayda toplanmıştır. İlk aşamada *TBMM Tutanak Dergisi*'nin 1975–2014 arası yayınlanan sayılarında GAP ile ilgili bölümler bulunmuş ve bu kapsamda 567 doküman incelenmiştir. Sonrasında GAP-BKİ'nin elektronik arşivi taranmış ve 315 doküman incelenmiştir. İkinci aşamada GAP'ın ortaya çıkışı, uygulanması ve ilerlemesi süreçlerinde projede görev almış 64

siyasetçi, bürokrat, uzman, danışman, akademisyen ve kanaat önderiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Kasıtlı, kartopu ve ardışık örnekleme yöntemleriyle seçilen bu katılımcıları 28 milletvekili, 19 GAP-BKİ çalışanı, 5 eski Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) veya Kalkınma Bakanlığı çalışanı, 5 düşünce kuruluşu ve üniversite çalışanı, 4 Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) çalışanı, 2 tarım sektörü çalışanı ve 1 medya sektörü çalışanı oluşturmuştur. Bu veriler NVivo programının da yardımıyla nitel içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Etik ilkelerden dolayı çalışmada kamuya açık kaynaklarda adı geçen konuşmacıların isimleri açık tutulurken yüz yüze görüşülen katılımcıların kimlikleri gizlenmiştir. Buna rağmen anlaşılabilirliği ve okunabilirliği artırmak adına TBMM tutanaklarındaki konuşmacılardan ve görüşülen kişilerden aksi bir durum belirtilmedikçe “katılımcılar” olarak bahsedilmiştir.

Aşağıdaki bölümlerde öncelikle bir kavram ve ideoloji olarak kalkınmanın yıllar içinde geçirdiği evrim ve GAP benzeri projeleri nasıl etkilediği açıklanacaktır. Sonrasında kalkınma fikrinin somut bir ürünü olan GAP'ın arka planından bahsedilecektir. Daha sonra projenin tamamlanmasını geciktiren faktörler detaylı olarak incelenecektir. Sonuç bölümünde proje genel olarak değerlendirilecek ve projenin simdiki hâli ve geleceği hakkında bazı çıkarımlar yapılacaktır.

1. KALKINMANIN EVRİMİ

Kalkınmanın ilk kez 19. yüzyıl Avrupası'nda endüstriyel kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan hızlı şehirleşme, yoksulluk ve işsizlik gibi durumların yarattığı toplumsal kargaşaları düzenlemek için kullanılabilir bir araç olarak kavramsallaştırıldığı belirtilmektedir (Cowen, Shenton, 1995: 27). Kalkınma, 19. yüzyıldaki sömürgeci pratiklerle de ilişkilendirilmiştir. Bu argümana göre, kalkınmanın temelinde tıpkı sömürgecilikte olduğu gibi kaynakları daha etkin yönetebildiğine inanılan bir grubun kendi kendini yönetemeyecek kadar aciz olduğu düşünülen bir başka grup üzerinde tahakküm ve vesayet kurması gerektiği fikri yatmaktadır (Pieterse, 2001: 7–9). Daha yaygın bir kanı ise kalkınmanın politik bir tasarı ve bilimsel bir çalışma alanı olarak 1940'larda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıktığıdır. Buna göre ülkeler ilk kez 1949'da dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Harry S. Truman tarafından “gelişmiş” ve “az gelişmiş” olarak sınıflandırılmış (Chant, McIlwaine, 2009: 6) ve Truman'ın “[b]ilimsel gelişmelerimizi ve endüstriyel ilerlememizi az gelişmiş bölgelerin gelişmesi için kullanabileceğimiz yeni ve cesur bir program başlatmalıyız.” sözleriyle “kalkınma çağı” başlamıştır (Rist, 1997: 71). 1950'lerde bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan eski sömürgelerin geleneksel ekonomilerinin ve toplum yapılarının hangi yöntemlerle modern yapılara dönüştürülmesi gerektiği sorusu (veya sorunu) modernleşme teorilerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Andrews, Bawa, 2014: 924). Kısaca değinmek gerekirse, modernleşme teorilerine göre “geri kalmış” toplumların ilerleyebilmesi ve

kalkınabilmesi için devletlerin ekonomik ve toplumsal hayata etkin biçimde müdahale etmesi ve bu alanları şekillendirmesi gerekmektedir. Bu süreçte gelişmiş Batı ülkelerinin geçmiş pratiklerini izlemenin ve hatta taklit etmenin kalkınma hedefine ulaşmak için neredeyse zorunlu olduğu düşünülmüştür. Ayrıca bu sürecin büyük oranda çizgisel olduğu kabul edilmiştir. Örneğin Rostow, her toplumun (1) geleneksel toplum, (2) kalkışa hazırlık dönemindeki toplum, (3) kalkış aşamasındaki toplum, (4) olgunlaşma yolundaki toplum ve (5) kitle tüketim çağındaki toplum evrelerinden geçerek kısa sürede kalkınabileceğini öne sürmüştür (Rostow, 1971). Modernleşme teorileri, değişimi içeriden başlatacak ve yönlendirecek güçlü bir elit grubun oluşturulması, tarımsal üretimin ve verimin artırılması, kapsamlı altyapı ve mühendislik projelerinin uygulanması, Batı kaynaklı sermaye ve teknolojilerle sanayileşmenin sağlanması gibi hedeflere ulaşmanın son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu sebeple, bu teorilerinin ekonomik gelişmeyi ve büyümeyi âdeta fetişleştirdiği ve pozitivist, homojenize edici, teknokratik ve normatif özellikler taşıdığı dile getirilmiştir (Crewe, Harrison, 1998).

1960'larda küresel yoksulluk ve eşitsizlik sorunlarının devam etmesi ve bu sorunların özellikle eski sömürgeleri derinden etkilemesi modernleşme paradigmasına ilişkin sorgulamaları da beraberinde getirmiştir. Modernleşme teorilerinin eşitsizlikleri yeterince önemsememesi, geleneksel-modern dualitesi üzerinde yükselmesi, çizgisel ilerlemeyi kutsaması ve etnosantrik yaklaşımları benimsemesi gibi faktörler Marksizm etkisinde gelişen Bağımlılık Okulu tarafından eleştirilmiştir (Andrews, Bawa, 2014: 925). Bağımlılık teorilerine göre Üçüncü Dünya ülkelerindeki yoksulluğun temel sebebi gelişmiş ülkelerin kapitalist politikalarıdır. Merkez olarak kabul edilen bu ülkelerin gelişmişlik düzeyi, çevre olarak kabul edilen Güney ülkelerinin sömürülmesiyle ve yoksul bırakılmasıyla elde edilmiştir. Sömürgeler resmî olarak bağımsız devletlere dönüşmüş olsalar da, sömürgeci devletler, çok uluslu şirketler ve uluslararası finans kuruluşları neo-sömürgecilik yoluyla sömürüyü devam ettirmiş ve bu ülkelerin kalkınmasını engellemiştir. Bu yüzden bağımlılık teorisyenleri ülkelerin kalkınabilmesi için kendi kendine yetebilen ekonomilere sahip olmaları ve yapısal eşitsizliklerle dolu kapitalist sistemden ayrılmaları gerektiğini savunmuştur. Sömürgecilikle, yayılcılıkla ve dış müdahalelerle mücadele ederek kalkınmayı amaçlayan ülkelerin bir araya gelmesiyle Soğuk Savaş bağlamında üçüncü bir blok olarak ortaya çıkan Bağlantısızlar Hareketi ve Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde gelişmekte olan ülkelere oluşturulan G77 grubu bu bağlamda dikkat çeken girişimler olmuştur.

1980'lerde devlet müdahalesiyle kalkınma çabalarının kalkınmacılığı benimsemiş bazı Asya ülkeleri haricinde başarısız olduğu ve serbest piyasaya dayalı kapitalist sistemin toplumların siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarını çözeceği fikri yaygınlaşmaya başlamıştır (Herath, 2009: 1454). Bu dönemde, 1982'de başta Meksika olmak üzere birçok ülke dış kredi borçlarını ödeyemeyeceğini ilan edince küresel bir

borç krizi çıkmıştır. Krizi çözmek için Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası da devreye girmiş ve bu ülkelerde Yapısal Uyum Programları uygulanmıştır. Genel olarak amaçları serbest piyasaya geçiş sağlamak, devlet kurumlarını özelleştirmek, serbest ticareti artırmak, yabancı yatırım çekmek, devlet düzenlemelerini ve korumacılığını azaltmak olan bu uygulamalar bütününe Washington Konsensüsü adı verilmiştir. Böylece neoliberal kalkınma paradigması küresel düzeyde yayılmaya/dayatılmaya başlamış ve “Yeni Sağ” döneminde en popüler kalkınma yaklaşımı olmuştur. 1987’de BM’nin *Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu*’nda (*Brundtland Raporu*) “gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilecek kalkınma” olarak tanımlanan sürdürülebilir kalkınma kavramı da modernleşme teorilerine bir eleştiri olarak bu dönemde ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır (The World Commission on Environment and Development, 1987: 43).

1990’larda neoliberal paradigma hegemonik konumunu korusa da, bu evrede kalkınma teorileri, pratikleri ve söylemleri yine şiddetle eleştirilmiş, hatta kalkınmanın bir yanılsama olduğu (Rist, 1997) veya artık geçerliliği kalmayan ölü bir fikir olduğu (Sachs, 2010) savunulmuştur. Post-modern ve post-kolonyal teorilere dayalı post-kalkıncı yaklaşımlar, kalkınmanın modernleşmeyle bir tutulmasını eleştirmiş ve kalkınma süreçlerinin Güney ülkelerinin perspektifinden yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur (Chant, McIlwaine, 2009: 48–49). Zira kalkınma söylemleri ve kalkınma süreçlerinin şekillendirdiği güç ilişkileri, toplumlararası eşitsizlikleri azaltmak yerine artırmış ve yeni hiyerarşiler yaratmıştır. Tepeden inme, etnosantrik ve teknokratik bir girişim ve süreç olarak görülen kalkınma, gelişmişliği veya zenginliği istatistiklere ve soyut kavramlara indirgemıştır (Escobar, 1995: 44). Bu ve benzer sebeplerle post-kalkıncı yaklaşımlar kalkınmanın tümüyle reddedilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve “kalkınma alternatifleri” değil, “kalkınmaya alternatifler” aranması gerektiğinin altını çizmiştir (Ziai, 2009: 184). Yine 1990’larda kalkınmışlığın tek ölçütü olarak sayısal ve ekonomik göstergeleri temel alan yaklaşımlar yerine şeffaflık, demokratikleşme, insan haklarına saygı, katılımcılık, hesap verebilirlik, sürdürülebilirlik, iyi yönetim gibi unsurları da dikkate alan yaklaşımların gerekliliği tartışılmıştır (Chant, McIlwaine, 2009: 282). Bu süreç 1990’da insani kalkınma kavramının ortaya çıkmasını ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (UNDP) *İnsani Kalkınma Raporu*’nu hazırlamasını da beraberinde getirmiştir. Böylece kalkınmanın eğitimle, sağlıkla, temel ihtiyaç ve özgürlüklerle de ilgili olduğu anlayışının yaygınlaşmasıyla *İnsani Kalkınma Endeksi* sadece üretime ve milli gelir hesaplarına dayanan ölçümlere bir alternatif oluşturmuştur (UNDP, 2017). 2000’de açıklanan *BM Binyıl Kalkınma Hedefleri* ve 2015 sonrasında açıklanan 17 sürdürülebilir kalkınma hedefinden oluşan *2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi* de insani kalkınma ışığında hazırlanmıştır.

2. GAP'IN ARKA PLANI

Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsayan GAP Bölgesi, 75.000 kilometrekareyi aşan genişliği ve 8 milyonu aşan nüfusuyla Türkiye'nin toplam yüz ölçümünün ve nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2015: 3–12). Kısaca belirtmek gerekirse, bölge Türkiye'nin en sıcak ve kurak bölgelerinden olmasıyla; zengin doğal kaynaklarıyla; Türkiye'nin sulanabilir arazilerinin %20'sini ve enerji potansiyelinin yaklaşık %30'unu içermesiyle (Altınbilek, 2004: 24); Türkiye genelinin üzerinde seyreden nüfus artış hızı, ortalama hanehalkı büyüklüğü, bebek ölüm hızı, doğurganlık hızı ve işsizlik oranlarıyla; Türkiye genelinin altında seyreden hanehalkı başına düşen ortalama yıllık gelir ve şehirleşme oranlarıyla (GAP-BKİ, 2014: 22–24; GAP-BKİ, 2016: 1–3); özellikle kırsal kesimlerde tamamen ortadan kalkmayan kan bağına dayalı geleneksel aile ve aşiret ilişkilerinin yaygınlığıyla (Gökçe, 2009: 518–519); dengesiz toprak mülkiyeti dağılımıyla (Özer, 1998: 147) ve farklı etnik kökenlere, ana dillere ve kültürlerle sahip heterojen nüfus yapısıyla (Gökçe *vd.*, 2010: 38) diğer bölgelerden ayrılmaktadır.

Türkiye'nin su potansiyelini rasyonel biçimde kullanma fikrinin 1930'lara, özellikle de 1936'da Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nin kuruluşuna kadar uzandığı kabul edilmektedir (GAP-BKİ, 2018: 2). Bu dönemde ülkenin su kaynaklarından enerji üretmek amacıyla Keban Projesi'yle ilgili keşif çalışmaları ve Fırat Nehri'nde çeşitli incelemeler yapılmıştır. 1954'te DSI'nin kurulmasıyla havza çalışmaları yapılmaya başlanmış ve ülke 26 havzaya bölünmüştür. Su ve toprak kaynaklarını geliştirme çabaları çerçevesinde 1964'te Fırat Havzası'nın sulama ve enerji potansiyelini inceleyen *Fırat Havzası İstikşaf Raporu* hazırlanmıştır. Benzer bir çalışma Dicle Havzası için yapılmış ve 1971'de *Dicle Havzası İstikşaf Raporu* hazırlanmıştır. İki havzada düşünülen toplam 13 proje ilk kez 1977'de birleştirilmiş ve bu projeler demetine GAP adı verilmiştir. Bu kapsamda yaklaşık 1.8 milyon hektar araziye sulamak ve yılda 27 milyar kilovatsaat elektrik enerjisi üretmek adına 22 baraj ve 19 hidroelektrik santrali ile sulama yatırımlarının yapılması öngörülmüştür (GAP-BKİ, 2018: 2).

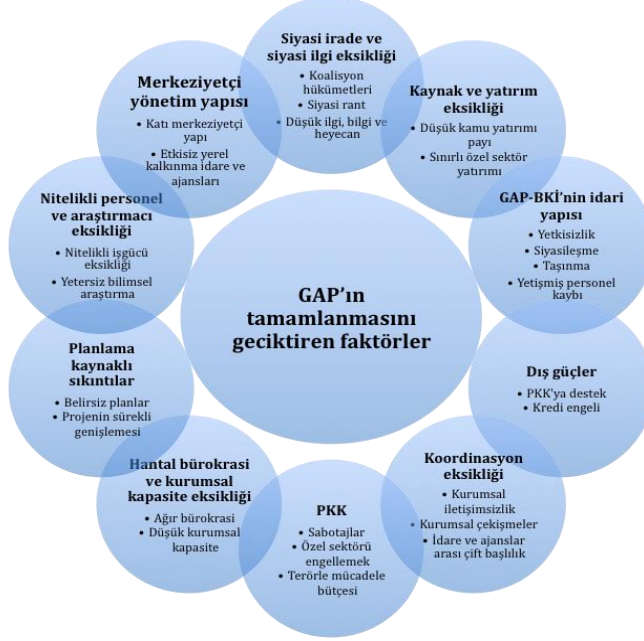
GAP'ın salt teknik bir su ve toprak kaynakları geliştirme projesinden bölgesel planlama projesine dönüştürülmesi görevi 1986'da DPT'ye verilmiştir. 1989'da GAP'ı bir sosyo-ekonomik kalkınma projesine dönüştürme amacıyla *GAP Master Planı* hazırlanmış ve proje tarım, sanayi, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarını da içine alan, GAP illerinin topyekûn kalkınmasını hedefleyen çok sektörlü entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüştürülmüştür (GAP-BKİ, 2018: 4). Bu bağlamda yapılacak uygulamaların geniş kapsamı nedeniyle planlama, projelendirme, uygulama ve izleme-değerlendirme işlevlerinin bütünlük içinde yapılması için 1989'da 15 yıllık görev süresiyle GAP-BKİ kurulmuştur.¹

1990'larda tüm dünyada kalkınma söylem ve pratiklerini etkileyen sürdürülebilirlik, katılımcılık, yerel kapasitenin geliştirilmesi, kalkınmada eşitlik ve adalet gibi ilkeler GAP bünyesindeki uygulamaları da etkilemiştir (Warner, 2011: 81). Bu sebeple GAP çerçevesinde sosyal ve insani kalkınmanın sağlanması adına toplumsal değişim, kadının statüsü, nüfus hareketleri gibi konularda 1992–1994 arasında birçok araştırma yapılmış, bu araştırmaların senteziyle 1994'te *GAP Sosyal Eylem Planı* hazırlanmıştır (GAP-BKİ, 1999).

2002'de 2002–2010 yıllarını kapsayan ve insani kalkınma, sürdürülebilirlik, katılımcılık ilkeleri üzerine kurgulanan *GAP Bölge Kalkınma Planı* hazırlanmış ama uygulanmamıştır (GAP-BKİ, 2002). 2007'de projeyi hızla bitirmek amacıyla 2008–2012 arasını kapsayan *GAP Eylem Planı* hazırlanıp uygulamaya konulmuştur. Bu planın temel eksenleri ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi, sosyal gelişmenin sağlanması, altyapının geliştirilmesi ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesidir (GAP-BKİ, 2008: 9). Yarım kalan yatırımları 2018'e kadar tamamlamak için hazırlanıp 2014'te uygulamaya konulan yeni *GAP Eylem Planı*'nda yukarıda bahsedilen eksenlere “şehirlerde yaşanabilirliğin artması” eksenini eklenmiştir (GAP-BKİ, 2014: 40). Bütün bu çabalara rağmen GAP planlandığı tarihte tamamlanamamış, projelerin gerçekleştirme oranları istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

3. GAP'IN TAMAMLANMASINI GECİKTİREN FAKTÖRLER

Tahmin edilebileceği gibi GAP'ın planlandığı tarihte tamamlanamamasının ardında tek ve basit bir sebep yatmamaktadır. Aksine, birbirinden tamamen bağımsız olmayan ve birbirini besleyen birçok faktör sonucu bugünkü durum ortaya çıkmıştır. Çalışma kapsamında yapılan analiz sonuçlarına göre bu faktörlerin (1) siyasi irade ve siyasi ilgi eksikliği, (2) kaynak ve yatırım eksikliği, (3) GAP-BKİ'nin idari yapısı, (4) dış güçler, (5) koordinasyon eksikliği, (6) PKK, (7) hantal bürokrasi ve kurumsal kapasite eksikliği, (8) planlama kaynaklı sıkıntılar, (9) nitelikli personel ve araştırmacı eksikliği ve (10) merkeziyetçi yönetim yapısı olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 1). Bu 10 faktörün her biri aşağıda detaylı olarak incelenmiştir.

Tablo 1. GAP'ın Tamamlanmasını Geciktiren Faktörler

3.1. Siyasi İrade ve Siyasi İlgi Eksikliği

GAP'ın tamamlanmasını geciktiren başlıca faktörün siyasi irade ve siyasi ilgi eksikliği olduğu görülmektedir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ve geçmiş hükümetlerin projeyi yeterince sahiplenmemesi ve projeyi bitirmek için yeterli siyasi irade ortaya koy(a)maması projeyi olumsuz etkilemiştir. Örneğin, 23. Dönem Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Adıyaman Milletvekili Şevket Köse, bu noktayı “Ülkemiz adına bu derece önemli olan GAP, büyük bir önemi olan GAP, hükümetlerden yeterli desteği görmemiştir. GAP'ın henüz bitirilememiş olması, bu ilgisizliğin en büyük göstergesidir.” sözleriyle vurgulamıştır (TBMM, 2010: 253).

Bu faktörü şekillendiren üç alt boyut olduğu görülmektedir. Birinci boyut, GAP'ın başlangıcından bu yana tek başına iktidar olan hükümetlerin sayısının oldukça az olmasıdır. Bu konuda GAP-BKİ'den deneyimli bir uzmanın görüşleri aşağıdaki gibidir:

[K]ısa ömürlü ve birbirleriyle anlaşamayan koalisyonlar neticesinde gecikmeler oldu. İstikrar çok önemli. İlk uzun soluklu birinci parti Özal [Anavatan Partisi (ANAP)]. İkincisi Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP). Koalisyondaki diğer kişilerin öncelikleri farklı, bir türlü uzlaşıp imzalamadıkları konular var. Tek başına her zaman rahat hareket edersiniz ama partneriniz varsa ayağınıza zincir vurursunuz. ... Tek partinin tek özelliği odur: Hızlı adım atabilmek.²

İkinci boyut, GAP'ın kesintiye uğramayan bir devlet politikası doğrultusunda uygulanmasından ziyade siyasi parti programlarının, parti liderlerinin ilgilerinin ve konjonktürel siyasi şartların ışığında yürütülmesidir. GAP-BKİ'den bir başka yönetici, bu boyutun altını “Özal ve Demirel döneminde GAP'a bakış daha farklıydı, çünkü onlar projenin başlangıç aşamasından itibaren ve hız kazanmasında önemli roller oynadılar. ... O ara dönemdeki siyasiler GAP'ı belki baştakiler kadar benimsemiş olabilirler, ama sahiplenmediler.” sözleriyle çizmiştir.³ Bu bağlamda hükümetlerin GAP'ı uzun vadeli millî ve partilerüstü bir projeden ziyade kısa vadeli bir oy devşirme ve siyasi rant elde etme projesi olarak gördükleri belirtilmiştir. Örneğin muhalefet partilerinden bir milletvekili, bu konuda “Bunlar [hükümet] her alana siyasi gözlemlerle bakıyor. Ne kadar oy alırım, ne kadar kaybederim, o gözlemlerle bakıyor. Her projeye öyle bakılmaz. Projelerin sadece maddî maliyetine bakılmaz, getireceği sosyal fayda var. Siz bunu hesaba katmazsanız, sadece kâr-zarar muhasebesi gibi görürseniz olmaz.” diyerek bu boyuta dikkat çekmiştir.⁴

Üçüncü boyut ise siyasetçilerin GAP'a ilgi duymamaları veya projeye olan ilgilerini zamanla kaybetmeleridir. Örneğin eski bir Şanlıurfa milletvekili, bu hususa “GAP'a ne partide, ne hükümette ilgi vardı. ... Hatta ben bir gün ricayla grup başkanvekilinin başkanlığında 40 milletvekili arkadaşı GAP turuna getirdim, gezdirdim. Ağzları açık kaldı.” sözleriyle dikkat çekmiştir.⁵ Ayrıca bölge müdürlüğü de yapmış eski bir DSİ çalışanı da aynı konuda “TBMM'deki 550 milletvekili, Urfa, Antep milletvekilleri dâhil olmak üzere kimsenin GAP'la ilgili hiçbir bilgisi yoktur. Sıfırdır.” diyerek bu iddiayı büyük oranda desteklemiştir.⁶ Dolayısıyla, genel olarak GAP Bölgesi'nden milletvekili seçilmiş, geçmişte bölgede mülki amir olarak görev yapmış veya DSİ, DPT, Dışişleri Bakanlığı gibi kurumlarda çalışmış siyasetçilerin dışındaki siyasi figürlerin GAP'a dair ilgi, bilgi ve heyecanlarının sınırlı olmasının projeyi olumsuz etkilediği görülmektedir.

3.2. Kaynak ve Yatırım Eksikliği

GAP'ın tamamlanmasını geciktiren ikinci önemli faktör olarak kaynak ve yatırım eksikliği öne çıkmıştır. Toplam maliyetinin en az 32 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde GAP'ın oldukça yüksek maliyetli bir proje olduğu söylenebilir. Örneğin GAP-BKİ'den bir yönetici, “GAP büyük yatırımlar gerektiriyor. Barajlar büyük yatırımlar istiyor, hidroelektrik santralleri büyük bir finansman kaynağı istiyor, sulamaya geçtiğiniz zaman ana kanalların yapılması çok büyük bir kaynak gerektiriyor, artı sulama şebekeleri... Bütün bunlar öyle çok kısıtlı imkânlarla yapılacak şeyler değil.” sözleriyle bu konunun altını çizmiştir.⁷ Ayrıca proje başlatıldığında zamanına göre ileri olan, ancak günümüz şartlarında artık geri veya modasının geçtiği kabul edilebilecek teknolojilerin yeni teknolojilerle değiştirilmesinin projeye yeni maliyetler getirdiği belirtilmiştir. Katılımcılara göre Türkiye'de özellikle 1990'larda yaşanan

makroekonomik istikrarsızlık ve 2001 ve 2008’de yaşanan ekonomik krizler yatırım bütçelerini kısıtlamış ve yatırımları yavaşlatmıştır.

Kaynak ve yatırım eksikliğinin bir boyutu, GAP’a yapılan yatırımların toplam kamu yatırımları içindeki payının düşük olmasıdır. Bu pay 1990’larda ortalama %7, 2000’lerin başında %5 civarında seyretmiştir (GAP-BKİ, 2017: 56). Örneğin 23. Dönem Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Kahramanmaraş Milletvekili Mehmet Akif Paksoy, bu sorunu “*GAP, toplam kamu yatırımlarından %5’ler civarında pay almaya devam ettiği sürece değişen bir şey olmayacaktır. Sorunun çözümü için GAP’ın kamu yatırımlarından aldığı payın en az %10’lar civarına çıkarılması gerekmektedir.*” şeklinde dile getirmiştir (TBMM, 2008: 372). Her ne kadar bu pay ilerleyen yıllarda yükselip 2008–2015 arasında %11 civarında seyretmiş olsa da, 2016’da %7.7’ye, 2017’de ise %6.1’e çekilince düşük oranlara yeniden dönüş yaşanmıştır (GAP-BKİ, 2017: 56). Birçok katılımcının bu düşük yatırım oranlarını Türkiye’nin politik ekonomisinin geçirdiği neoliberal dönüşüme bağladığı belirtilmelidir. Örneğin görüşülen bir ekonomi profesörü, bu konuda “*Eskiden bir karma ekonomi, tarımın önemli olduğu gibi şeyler vardı. ... Şimdi serbest piyasa, neoliberalizm, her şeyi piyasaya bırakalım tarzında bir şey var. Tabii serbest piyasaya bırakırsanız GAP gibi bir projeyi olmaz.*” yorumunu yapmıştır.⁸

Kaynak ve yatırım eksikliğinin bir başka boyutu da özel sektörün bölgeye bugüne kadar yeterince yatırım yap(a)mamış olmasıdır. Örneğin görüşülen bir milletvekili, bu konuda “*Sadece kamunun yapacağı altyapı yatırımlarıyla bu olmuyor. Teşvik politikasını gözden geçirmek lazım ki bölge insanı biraz daha yoksulluktan kurtulup başka yönlere doğru gitsin.*” tespitini yapmıştır.⁹ Özel sektör yatırımları için verilen teşviklerin, kamu-özel yatırım ortaklıklarının ve yap-işlet-devret gibi kamu dışı finansman modellerinin yetersiz olduğu da belirtilmiştir. Bu durumun özellikle 2012’den itibaren değiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu konuda dönemin Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz’ın, “*Bir bölgenin kalkınması için kamu ve özel sektör birbirini tamamlayıcı bir şekilde yatırım yapmalı. İşte, bir taraftan Eylem Planı’yla muazzam yatırımlar yapıyoruz, bir taraftan da bu özel sektöre sağladığımız teşviklerle inşallah GAP bölgesi–kalkınma literatüründeki ifadesiyle–kalkışa geçecek.*” demeci dikkate değerdir (TBMM, 2012: 60).

3.3. GAP-BKİ’nin İdari Yapısı

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren üçüncü faktörün GAP-BKİ’nin idari yapısı olduğu görülmektedir. Bu faktör siyasetçilerden ziyade kamuda çalışmış veya çalışan bürokratlar ve uzmanlar tarafından dile getirilmiş ve idareye ilişkin sorunlar dört alt boyutta ele alınmıştır.

Birinci alt boyutta GAP-BKİ'nin doğrudan yatırım yapan bir kuruluş olmadığı için (y)etkisiz olduğu vurgulanmıştır. Örneğin DSİ'de çalışan müdürlük seviyesindeki bir katılımcı, idareyi

GAP-BKİ kurum olarak fonksiyonsuz bir kurum. Sadece koordinasyon görevi var, onu da beceremiyor. Elbette SODES [Sosyal Destek Programı], ÇATOM [Çok Amaçlı Toplum Merkezleri] gibi sosyal projelerde bir rolü mevcut ama özellikle altyapı projelerinde çok etkisiz. ... Zaten bütçesi de 20–30 milyon bir şey, bizim burada bir planımız bile ondan daha fazla.

sözleriyle eleştirmiştir.¹⁰ Eski bir GAP-BKİ yöneticisi de “*GAP İdaresi hiçbir zaman çok etkin bir kuruluş olmadı; koordinasyon kuruluşu olarak kuruldu. Asıl yatırımcı kuruluşların, DSİ falan, karşısındaki gücü zayıf kaldı. Bağlı olduğu bakan güçlüyse parti içerisinde, GAP İdaresi nispeten güçlü hareket edebildi.*” diyerek GAP-BKİ'nin yatırımcı kuruluşlara kıyasla (y)etkisizliğinin ve yetersizliğinin altını çizmiştir.¹¹

İkinci alt boyutta GAP-BKİ'nin zamanla kısa vadeli siyasi hesapların etkisinde kaldığı dile getirilmiştir. Buna göre kurulduğunda siyasetüstü olan (veya öyle olduğu iddia edilen) ve tamamen liyakate göre personel alımı yapan kurum, zaman içinde başka çıkar hesaplarıyla nitelikli uzmanların yanına niteliksiz personelin alındığı, siyasi partilerin ve ilgili bakanların etkisinde kalan bir kuruma dönüşmüştür. GAP-BKİ'de koordinatörlük yapmış bir katılımcı, bu durumu “*İdare çok idealist bir şekilde kuruldu ama zaman içinde siyasallaştı. ... [D]ünya çapında kalkınma uzmanlarının yanına çok niteliksiz insanlar alındı. ... O zaman da kişisel çekişmelerle asıl uzmanlar ayrılmak durumunda kaldı. Bu sefer iş niteliksiz uzmanlara kaldı.*” sözleriyle açıklamıştır.¹² GAP-BKİ'de çalışmış bir başka koordinatör de bu görüşe katılarak aşağıdaki yorumu yapmıştır:

GAP siyasetüstü olamadı. Biz oraya girerken bize denildi ki, en az masterınız olacak, en az iki dil bileceksiniz, bir tanesi fluent [akıcı] olacak, diğeri de konuşabilir düzeyde olacak. Akademik kariyeriniz yoksa 10 yıl hizmet etmiş olmanız gerekiyor kamuda. Master, doktora varsa beş yıl deneyim olması lazım. Böyleydi. ... Ama Kâmrân İnan'ın son dönemlerinde daha üç gün önce mezun olmuş insanları aldılar ve bizle aynı statüye yerleştirdiler. GAP İdaresi maalesef politikadan çok etkilendi.¹³

Üçüncü alt boyutta GAP-BKİ'nin Ankara'daki merkezinin 2009'da Şanlıurfa'ya taşınmasının projeyi olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Katılımcıların ezici çoğunluğu taşınma kararının ihtiyaçtan doğan bir karardan ziyade ani bir siyasi karar olduğunu vurgulamıştır. Bir GAP-BKİ yöneticisi, siyasetçilerin taşınmaya bakışını

Birçok kimse GAP adını duyduğu zaman diyor ki, “GAP’ın burada [Ankara] ne işi var, bölgeye gitsin.” GAP’ın yapısını bilmeyenler, kurumun yapısını bilmeyenler, görevlerini tam olarak bilmeyenler bunu söylüyorlar. Keşke siyasi anlamda karar vericilere GAP’ın gerçek görevlerinin nasıl olduğu anlatılabilseydi.

sözleriyle özetlemiştir.¹⁴ Bir başka GAP-BKİ uzmanının bu konudaki yorumu aşağıdaki gibidir:

Urfa’ya taşınmak hem idare, hem bölge, hem de çalışanlar için bir felaket oldu. ... Tüm bakanlıklar burada [Ankara]. Biz bunlarla irtibatı kuruyorduk, toplantılar yapıyorduk, yatırım programlarına müdahale ediyorduk, öncelikleri belirliyorduk. Bölge müdürlüğü de bölge müdürlükleriyle görüşmeler yapıyordu. Koordinasyon toplantıları falan gerçekten çok sistemli giden bir uygulamaydı. GAP’ın bölgeye taşınması GAP’a hiçbir yarar sağlamadı, o da siyasilerin baskısıydı. Biz oraya gidince sanki orası birden Paris’e dönecek gibi bir izlenim oldu. ... Bölgeye taşındıktan sonra GAP çok kan kaybetti. ... Kalan üç beş kişiyle hâlâ “GAP’ı gaptırmamaya” çalışıyoruz.¹⁵

Dördüncü alt boyutta taşınma sonrasında GAP-BKİ’de yaşanan personel kaybına dikkat çekilmiştir. Bu konuda GAP-BKİ’den bir uzman, “*İdare Ankara’da konuşlanmışken birdenbire insanlara ‘haydi Urfa’ya taşınıyoruz’ dedi ve büyük bir personel kıyımı yaşandı. Aileler bölündü ve GAP bir anlamda duraklama dönemine girdi.*” yorumunu yapmıştır.¹⁶ Aynı kurumdan bir başka yönetici de,

Buradan bölgeye gidince bölgesel kalkınma alanında uzmanlaşmış en az 70 personelimizi kaybettik. Orada aldığımız personel yeni mezun personel. Bölgesel gelişme deneyimi yok. Kendi lisans eğitimini aldığı alanda bile deneyimi yok. Siz bunlarla GAP gibi bir projeyi yönetip yeni projeler ortaya koymaya çalışıyorsunuz.

sözleriyle bu görüşü desteklemiştir.¹⁷ Kısacası, katılımcıların ezici çoğunluğuna göre belirli planlama, projelendirme ve karar alma süreçleri Ankara’da gerçekleşirken, merkezi Şanlıurfa’da bulunan bir GAP-BKİ’nin etkin yönlendirmeleri yapması zorlaşmış ve idare zamanla daha yerel ve daha silik bir teşkilat haline gelmiştir.

3.4. Dış Güçler

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren dördüncü faktörün “dış güçler” olarak adlandırılmış ve aynı şemsiye altına alınmış yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlar olduğu görülmektedir. Bu fikrin temelinde, bahsedilen dış güçlerin GAP’ı tamamlamış güçlü bir Türkiye’yi kendilerine tehdit olarak gördüğü için GAP’ı doğrudan veya dolaylı yollarla engelledikleri iddiası yatmaktadır. Örneğin 18. Dönem ANAP Kayseri

Milletvekili Recep Orhan Ergun, dış güçlerden gelen veya gelebilecek GAP kaynaklı tehditlere şu sözlerle dikkat çekmiştir:

GAP Projemiz de, ülkenin potansiyelini, başkalarının hırsını, başkalarının kıskançlığını, başka ülkelerin düşmanlığını üzerimize çok çektiği için, çok çekeceği için, böylesine çok güçlü bir Türkiye'nin olmasından, millî menfaatleri bakımından endişesi olan ülkeler olduğunu çok iyi biliyorsunuz; onlardan dolayı bizim siyasi irtibatlarımıza ziyadesiyle tecavüzler söz konusu olacaktır (TBMM, 1989b: 217).

Bu söyleme göre dış güçler özellikle PKK'yı destekleyerek ve Türkiye'nin uluslararası kuruluşlardan kredi almasını engelleyerek projeyi geciktirmiştir. Örneğin 18. ve 19. Dönem ANAP Antalya Milletvekili Hasan Çakır, 1990'ların başında "GAP Projesi'nin gerçekleşmemesi için Saddam [Hüseyin] bütün gücüyle Güneydoğu'daki teröristleri desteklemiştir. ... İşte Suriye. ... Türkiye'deki teröristler orada eğitim görüyor. Teröristlerin başı Suriye'dedir, Şam'dadır, Bekaa Vadisi'ndedir." demeciyle dış güçlerin GAP'ı engellemek için PKK'ya destek verdiğini belirtmiştir (TBMM, 1991: 118). Kredi bulamama konusunda ise görüşülen eski bir GAP'tan sorumlu devlet bakanı, "Biz bu Atatürk Barajı'nı yapmaya kalkınca Saddam tehditler savuruyordu. Bizim onun tehdidine boyun eğmeyeceğimizi bildiği için Avrupa ülkelerini de tehdit etti. Onlara da 'Terörist gönderirim, senin şurana bombalarım' gibi laflar edip tehditler yağdırdı ve biz kredi bulamadık." sözleriyle dış güçlerin Türkiye'nin önüne çeşitli engeller çıkardığının altını çizmiştir.¹⁸ DSI'de görev yapmış bir yönetici de "GAP'ın bu kadar gecikmesinin en büyük sebebi sınır aşan su olması sebebiyle diğer devletlerden, bankalardan kredi alamayıştıdır." diyerek bu savı desteklemiştir.¹⁹

Tehdit olarak algılanan dış güçlerin zamanla değişime uğraması dikkat çekicidir. 1990'larda GAP için en çok tehdit teşkil eden ülkeler olarak Suriye, Irak, Yunanistan, İsrail ve Batı Avrupa ülkeleri görülürken, ilerleyen dönemlerde Suriye, Irak ve Yunanistan'ın projeye ciddi bir tehdit olarak görülmediği gözlemlenmiştir. Buna karşın özellikle ABD, İsrail ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin Türkiye'nin su kaynakları üzerindeki egemenliğini elinden almak istediği algısı büyük oranda aynı kalmıştır. Örneğin 21. Dönem Fazilet Partisi Tokat Milletvekili Bekir Sobacı'nın 2000'lerde dile getirdiği "İsrail'in gözü GAP'ta. Tarım toprakları devre dışına çıkıp da çiftçi ekemeyince, çok uluslu firmalar gelecek, GAP'ında da, her bölgede de toprakları kiralayacaklar, önümüzdeki yıllarda üretimi yapacaklar; bize de onlara ırgatlık yapmak düşecek." iddiasına hâlâ birçok siyasi figür tarafından inanıldığı söylenebilir (TBMM, 2000: 147). Batı karşıtı söylemler de oldukça yaygındır. Örneğin bu bağlamda bir planlama uzmanı, "Türkiye ne zaman Batı ülkeleri tarafından sevilen, onların politikalarına uygun politikalar takip ediyorsa, buna kredi verelim falan. Ne zaman etmiyorsa, efendim işte kültür gidiyor, zart gidiyor, zurt gidiyor. O paralelliği görüyorum." demiş ve Batı dünyasının GAP'a engel olduğunun altını çizmiştir.²⁰

Görüşülen bir ekonomi profesörü de benzer biçimde “*Ben komplolara inanan birisi değilim ama bu su meselesini dışarıdan kaşıyanlar olabilir. Mesela Almanya. Bu bölgeyle çok yakından ilgililer. Sizin araştırmanız da onun bir parçası olabilir.*” yorumunda bulunmuştur.²¹

3.5. Koordinasyon eksikliği

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren beşinci faktörün devletin çeşitli kurum ve kuruluşları arasındaki koordinasyon eksikliği olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar bu faktör siyasetçilerden ziyade kamuda çalışmış veya çalışan bürokratlar ve uzmanlar tarafından dile getirilse de birçok siyasetçi de konuya dikkat çekmiştir. Örneğin 19, 20, 22 ve 23. Dönem CHP İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu, bu konuda “*GAP’ın ise, enerji yatırımları hariç, başarılı olduğunu söylemek gerçekte güçtür. Büyük gayret ve öneme rağmen durumun böyle olmasının nedeni, genelde, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının arasında müzminleşen koordinasyonsuzluktur; yani, kopukluktur.*” tespitini yapmıştır (TBMM, 1997b: 401). Görüşülen bir başka milletvekili de GAP bağlamında “*Davul birisinin sırtında, tokmak başkasının elinde olunca koordinasyonsuzluktan dolayı yeteri kadar verim alamıyoruz, istediğimiz zamanda da bitiremiyoruz.*” diyerek bu tespite katılmıştır.²²

GAP’ın uygulama sürecinde görev alan kamu kurum ve kuruluşlarının birbirlerini rakip olarak görmesinin ve birbirleriyle koordineli çalışmamasının da projeyi olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Bir planıcı, bu soruna “*[GAP] yeterli teknik bilgiyle yönetilemiyor, yönetim dağılmış. DSİ’yle GAP İdaresi arasındaki ilişki kopmuş. Tuzlanma mesela. DSİ’ye soruyorsun, ‘tuzlanma sosyal bir problemdir’ diyor. ‘Ben suladım, gerisine GAP İdaresi baksın.’ GAP İdaresi diyor, ‘bu DSİ’nin işidir.’ ... Tuzlanıp gidiyor sonuç olarak.*” sözleriyle dikkat çekmiştir.²³ Eski bir GAP-BKİ koordinatörü de aynı sorunun altını,

GAP’ta [GAP-BKİ’de] çok yetki vardı, ama kurumlar da siyaset de onu hazmedemedi. İdare’yi kuran Özal’dı, çok sahip çıktı. O zamanlar çok iyiydi koordinasyon, çünkü arkada başbakanın desteği vardı. ... Yani Master Planı yapıyorsunuz, en kabul etmesi gereken kurum DPT kabul etmedi. DPT sanki şey diye algıladı, onun görev ve yetkilerini GAP İdaresi zaman içinde alacak ve biz geri plana düşeceğiz. Hâlbuki öyle bir şey yok. Bölgesel plan yine senin yetkinde. O birim devlet içinde kabul görmedi, zaman içinde de elimine ettiler.

sözleriyle çizmiştir.²⁴ Görüşülen eski bir GAP-BKİ koordinatörü de bu konuda “*Yatırımcı kuruluşlarla çok iyi ilişkiler kurmanız lazım. En önemlisi DSİ. Biz DSİ’ye rakip olduk. İller Bankası’nın rakibi olduk. Tarım Bakanlığı’nın rakibi hâline geldik. ... Bu aslında ister istemez bir düşmanlık, kıskançlık, sekteye uğratma yarattı. Maalesef*

çok sindiremedik hiç kimseyi” yorumunda bulunarak öz eleştiri yapmış ve kurumlararası ilişkilerin karmaşık yapısına dikkat çekmiştir.²⁵

Bir başka koordinasyonsuzluk alanının da GAP-BKİ ile 2008’den bu yana sırasıyla Mardin, Şanlıurfa ve Gaziantep’te faaliyet gösteren Dicle, Karacadağ, İpekyolu Kalkınma Ajansları arasında olduğu dile getirilmiştir. Buna göre GAP-BKİ ve bölgesel kalkınma ajanslarının aynı bölgede çalışması zaman zaman çift başlılığa sebep olabilmektedir. GAP-BKİ’de çalışan bir uzman, bu durumu “*Yerel yerelin ihtiyaçlarını belirlesin, GAP olarak biz bunlara bakalım. Tabii ki çatışmalar olmuyor mu, oluyor. ... [Ajansların] koordinasyonu keşke bizde olsaydı. DPT, Kalkınma Bakanlığı’na çevrilince sistem değişti.*” sözleriyle özetlemiştir.²⁶ Buna karşın Kalkınma Bakanlığı’nda çalışan bir daire başkanı, “*Bize bir çatışma yansımada. En fazla aynı bölgede faaliyet gösterildiği için koordinasyonsuzluktan kaynaklanan mükerrerlikler olabilir. Operasyonel bir sıkıntı görmedik.*” diyerek bu durumun proje bağlamında çok fazla olumsuz etkisi olmadığını belirtmiştir.²⁷

3.6. PKK

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren altıncı faktör olarak PKK’nın bu süreçte oynadığı rol gösterilmiştir. Eski Olağanüstü Hâl Bölge Valisi ve 20 ve 21. Dönem Doğru Yol Partisi (DYP) İstanbul Milletvekili Hayri Kozakçıoğlu, PKK’nın bu bağlamda oynadığı doğrudan rolü “*PKK’nın kendi metninde de, Güneydoğu Anadolu Projesi GAP için şu vardır; der ki PKK: ... ‘GAP basit bir kalkınma projesi değildir; GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin yeniden kazanılması projesidir.’ ... Yani, onlar, GAP’i engellemek için ne lazımsa yapma çabası içindeydiler.*” sözleriyle açıklamıştır (TBMM, 1999: 332). Buna göre PKK, mühendis ve işçileri kaçırarak, iş makinelerini yakarak, şantiyeleri basarak projeyi sabote etmiştir. Bu konuda görüşülen bir milletvekili de bu görüşe “*Bölgenin canlanmasından terör örgütleri çok rahatsız. İş makinelerini yakıyorlar, baraj yapılmasını engelliyorlar, bunlar bizim geçiş bölgemiz diyorlar.*” sözleriyle katılmıştır.²⁸

PKK’nın GAP bağlamında oynadığı dolaylı rolün ise terör örgütünün bölgede istikrarsızlık ve güvensizlik yaratarak özel sektörün bölgeye yatırım yapmasını engellemesi olduğu belirtilmiştir. Görüşülen bir milletvekili, bu durumu “*[Ö]zel sektör oraya gelmiyordu. Özel sektör diyor ki, ben simidi satarsam güvenli satarım. Ben simidi satarsam kârla satarım. ... Özel sektörün bakış açısı kârdır; paranın dini, dili, rengi yoktur. Huzurun olduğu yere gider.*” şeklinde yorumlamıştır.²⁹ Görüşülen bir başka milletvekili de benzer şekilde “*Bölgeyi bir de direkt etkileyen terör meselesi vardı. Bunlar da ciddi bir sektöre uğrattı meseleyi. Yatırım yapmak zor orada, iş adamı, yatırımcı bulmak zor. ... İnsanlar can güvenliğini düşünmekten, geleceği görememekten çok da sağlam, emin adımlar atamaz duruma geldiler.*” diyerek aynı soruna dikkat çekmiştir.³⁰

PKK'nın oynadığı bir başka dolaylı rolün devletin bugüne kadar GAP için ayırabileceği kaynakları PKK ile silahlı mücadeleye ayırmak durumunda kalması olduğu da vurgulanmıştır. 18, 20, 21, 22 ve 23. Dönem ANAP ve AKP'den Yozgat ve Ankara milletvekilliği, devlet ve adalet bakanlığı, başbakan yardımcılığı ve meclis başkanlığı yapan Cemil Çiçek, bu konuyu şöyle özetlemiştir:

Eğer bugün GAP projesi bitirilemediyse, en büyük sorumluluk PKK'nındır. Bu projenin maliyetinin 10 mislini bu millet, bu devlet terörle mücadeleye harcamıştır. Daha birkaç gün evvel gazetelerdeki miktar 300 milyar dolardır. GAP projesinin toplam maliyetinin 32 milyar dolar olduğu dikkate alındığında, Türkiye, son 23 sene içerisinde 10 tane GAP projesini bitirebilirdi (TBMM, 2007a: 641).

Bir GAP-BKİ uzmanı da oldukça benzer bir şekilde “*Az gelişmişliğin, açlığın getirdiği bir terörizm oluştu. 300–400 milyar dolar gibi bir para harcandı terörle mücadeleye. GAP'a baktığınız zaman onun yanında esamesi bile okunmayan bir para. Bu para bölgeyi geliştirmek için kullanılsaydı, zaten iş bu duruma kadar gelmezdi.*” yorumuyla bu görüşü desteklemiştir.³¹

3.7. Hantal Bürokrasi ve Kurumsal Kapasite Eksikliği

GAP'ın tamamlanmasını geciktiren yedinci faktörün bürokrasinin hantal yapısı ve kamu kurumlarının yetersiz kapasitesi olduğu görülmektedir. Görüşülen bir milletvekili, bu sorunu “*Oligarşik bürokrasi Türkiye'nin bir dönemler önüne âdeta set koydu. Bu ne? Mevzuat bürokrati. Bu ne? Yasa böyle diyor. Bu ne? Türkiye'nin âdeta başarıya ulaşmaması anlamında bilerek veya bilmeyerek bir yerinde durma noktası.*” sözleriyle dile getirmiştir.³² 21, 22, 23 ve 24. Dönem AKP Şanlıurfa Milletvekili Yahya Akman da, “*Gerek kanuni formaliteler, gerekse bürokrasimizin işleyişi hükümetimizin bu kararlılığı karşısında bir miktar yetersiz kalmıştır. İhale prosedürlerinin uzaması nedeniyle var olan paranın kullanılmasında bugün güçlükler çekilmektedir.*” diyerek bürokrasinin proje önündeki büyük engellerden biri olduğunu vurgulamıştır (TBMM, 2008: 387). Ayrıca müteahhitlerin mahkeme süreçlerinin, yatırımlarla ilgili belirsizliklerin, arazi sahiplerinin istimlak bedellerine ilişkin kararsızlıklarının, kanal inşaatlarının mahkeme kararıyla durdurulmasının ve buna benzer birçok istenmeyen durumun projeyi sekteye uğrattığı belirtilmiştir.

Bürokrasinin işleyişiyle yakın ilişkili olarak Türkiye'deki kurumsal kapasite eksikliğinin de GAP'ın tamamlanmasını geciktirdiği özellikle kamuda çalışmış veya çalışan bürokrat ve uzmanlarca yaygın olarak vurgulanmıştır. Buna göre kurumların sınırlı proje yaratma ve uygulama kapasitesinin projeyi olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Kalkınma Bakanlığı'nda çalışan bir daire başkanı, bu durumu “*Bugün Türkiye'nin önde gelen herhangi bir kurumuna bu kadar kaynak verseniz ve bunu bir yıl içinde harca deseniz harca harca veremez. İhale süreçleri, proje hazırlama süreci, kurumun sahadaki*

uygulama kapasitesi var, bunların bir kısmı gerçekten teknik. Parayı bassanız da olmuyor.” sözleriyle açıklamıştır.³³ Eski bir GAP-BKİ uzmanı da, “*Türkiye’de kaynak sorunu yok. Bütçe sorunu da yok. Bizdeki temel sorun kaynakları doğru yönetememe, artı insanları doğru yere yerleştirmeme sorunu.*” diyerek benzer kurumsal sıkıntılara dikkat çekmiştir.³⁴ Ayrıca görüşülen bir akademisyen de bu konuda “*Bir devlet kültürü problemimiz var. ... Mevcut kapasiteyi yönetemiyoruz ve kullanamıyoruz. Sistemsizlik ve kurumsallaşma problemi var, bunu ben GAP’ta da gördüm.*” diyerek sorunun altını bir kez daha çizmiştir.³⁵

3.8. Planlama Kaynaklı Sıkıntılar

GAP’ın iyi planlanmış bir proje olmadığı iddiası projenin tamamlanmasını geciktiren sekizinci faktör olarak dile getirilmiştir. Sadece kamuda çalışmış veya çalışan bürokrat ve uzmanlar tarafından öne çıkarılan bu faktör çerçevesinde GAP’ın iyi tanımlanmış bir proje olmaması, kapsamının net olmaması, hangi noktada bitmiş sayılacağına belli olmaması ve hedeflerinin gerçekçi olmaması gibi unsurlar eleştirilmiştir. Örneğin Kalkınma Bakanlığı’nda çalışan bir müsteşar yardımcısı, bu konuda “*Aslında GAP başı sonu belli, adı sanı konmuş, iyi tanımlanmış bir proje değil. 1977’deki GAP ile 1987’deki GAP, 1987 ile 1997 arasındaki GAP farklı. 1997’dekiyle 2007’deki de farklı. Sürekli revize edilen, geliştirilen bir proje.*” diyerek benzer belirsizliklere dikkat çekmiştir.³⁶ Görüşülen eski bir GAP-BKİ koordinatörü de “*Normal olarak bakarsanız proje biter. Bir başlama yılı vardır, bitiş yılı vardır. Bitmesi gerekir. Yılan hikâyesine dönüyorsa, bitmiyorsa, ortada proje mroje yoktur.*” diyerek bu görüşü desteklemiştir.³⁷ Ayrıca katılımcılar planlama ve uygulama arasındaki açıklığa da dikkat çekmiştir. Eski bir GAP-BKİ yöneticisi, planlama sıkıntılarının uygulamayı da etkilediğini şu sözlerle vurgulamıştır:

[Gecikmeleri] plansız programsızlığa bağlıyorum. Çünkü bölge planı ortaya konmuş, etaplanması yapılmış. E kardeşim bunun sürecini bitirin, koordinasyonu sağlayın. Özal’ın zamanında bir heyet geldi Amerika’dan. Planları sunduk. Bir bölge plancısı kalktı, “Çok güzel yapmışsınız da bunu uygulayabilecek misiniz? Uygulayamazsınız.” dedi. Nitekim öyle oldu. 2005’te bitmesi gereken şey hâlâ bitmedi.³⁸

Ayrıca projeye sürekli yeni bileşenler ve yeni ve daha kapsamlı kalkınma hedefleri eklenmesi de yoğun olarak eleştirilmiştir. Kalkınma Bakanlığı’nda çalışan bir daire başkanı, bu durumu “*Kanallara başlıyorsunuz, birden deniyor ki ‘bunu kapalı sistem yaparsak daha iyi olur.’ Sulama kanallarını yapıyoruz, ‘pompajlarda güneş enerjisi kullansak daha mı çevre duyarlı oluruz?’ diyorsunuz. Böyle teknolojik gelişmelere veya arazideki koşullara uymak için bazen karar değişiklikleri olabiliyor.*” sözleriyle açıklamıştır.³⁹ Bu esneklik ilk bakışta avantaj gibi görünse de, aynı bakanlıkta çalışan bir başka daire başkanı yapılacaklar listesine sonsuz sayıda unsurun koyulabilme

olasılığının aslında projeyi olumsuz etkilediğini söylemiş ve bu noktayı aşağıdaki sözlerle vurgulamıştır:

“Bu proje bitecek mi?” sorusu kendi içimizde de çok geçer. ... Bunlar bir proje olarak algılandığı sürece bunlar bitecek. Ama “Biz buraya müdahale ettik, şu sosyal ve ekonomik parametreleri şu düzeye getirdik ve bu düzeye geldiğinde bu iş bitecek,” bu mesaj çok net değil. ... Sürekli yapılacaklar listesi oluşturuyoruz ve listenin de sonsuza gitmemesine dikkat ediyoruz. Yoksa talep bitmez.⁴⁰

3.9. Nitelikli Personel ve Araştırmacı Eksikliği

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren dokuzuncu faktörün proje kapsamında çalışan veya çalışabilecek eğitilmiş, nitelikli ve deneyimli personel ve araştırmacı eksikliği olduğu belirtilmiştir. Özellikle kamuda çalışmış veya çalışan bürokratlar, uzmanlar ve akademisyenler, proje kapsamında bölgede çalışan personelin önemli bir kısmının bölgesel kalkınma tecrübesi olmayan ve uzmanlaşması en az 5–10 yıl alacak kişilerden oluştuğunu söylemiş ve bu durumun projeyi olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. Görüşülen eski bir GAP-BKİ başkan yardımcısı, bu konuda “*Oraya iyi eğitilmiş kişiyi götürmek çok zor. Birinci sınıf bir uzmanı götürmeniz Urfa’ya çok zor. Dolayısıyla, oradaki arkadaşları küçümsemek için söylemiyorum ama eskiden kalanlar orayı idare etmeye çalışıyorlar.*” tespitini yapmıştır.⁴¹ Bu eksikliği görüşülen bir planlama uzmanı da aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

Ajanslar pırıl pırıl adamlar aldılar hakikaten. Ama pırıl pırıl olması işi bilmesi anlamına gelmez. İyi niyetli, çalışkan, cevval ama adam diyor ki ne yapabilirim? ... Ajans bir şartname yazmış, yahu kardeşim Allahlık. ... Ne oluyor, zaman ve enerji kaybı oluyor ülkeye. ... Biri cevval, çalışkan ama işi bilmiyor. Diğeri işi biliyor ama adam yok ortada. Böyle bir sıkıntı yaşıyor Türkiye.⁴²

Ayrıca insan kaynağı eksikliği sebebiyle kimi zaman bazı kalkınma kavramlarının keyfi yorumlanıp uygulandığı ya da uygulanmaya çalışıldığı, bu yüzden de projelerin beklenen faydayı veremediği ileri sürülmüştür. Görüşülen bir sosyoloji profesörü, bu konuya şu şekilde dikkat çekmiştir:

Sosyal kalkınmayı da bilen yok Türkiye’de. AB dokümanı olarak bunların önüne koyuyorlar, sosyal içerme, kalkınma falan, anlayan yok. Kendilerine göre yorum yapıyorlar. ... Soruyorum, ne yaptınız? Oraya spor sahası yaptık. Niye? Çocuklar faydalansın diye. Peki bunun sosyal içermeyle ne alakası var? Hangi çocuklar geldi? Bütün kesimler geldi mi? ... Anladıkları kadar uyguluyorlar.⁴³

Buna ek olarak GAP temalı araştırmaların niceliğinin, niteliğinin ve kapsamının yetersiz olduğu da belirtilmiştir. Katılımcılar, bazı araştırmacıların çalışmalarını

projenin daha iyi uygulanabilmesine katkı sağlamaktan ziyade kendi kişisel veya kurumsal çıkarları için yürüttüğünü de vurgulamıştır. Örneğin görüşülen eski bir GAP-BKİ başkanı, “Benim en büyük sıkıntım iyi bir sosyolog bulamamaktı. İşin ta en başından beri iyi bir sosyoloğun olmasını istedim. Sosyologlar sosyal araştırmacı gibi çalıştılar GAP'ta. Efendim insanın grubuna bakıp sonuçlar çıkarmaya çalıştılar. Bana kitle sosyolojisi lazım, onu kimse çıkartamadı.” diyerek bu eksikliği vurgulamıştır.⁴⁴ Görüşülen bir sosyoloji profesörü de “Daha paylaşımcı, katılımcı, daha antropolojik çalışmalar yapılabilir. Halkla iç içe yaşayarak... Benim orada köyde iki gün kadınlarla olmamın bir anlamı yok. Orada kalkınmacıların beş altı ayını geçirmesi lazım. ... Odak görüşme, iki saat görüşüp çıkıyorduk, ki çok sağlıklı değil bence.” diyerek bu sorunu kabul etmiş ve öz eleştiri yapmıştır.⁴⁵

3.10. Merkezîyetçi yönetim yapısı

GAP'ın tamamlanmasını geciktiren onuncu ve son faktörün Türkiye'nin merkezîyetçi yönetim yapısı olduğu belirtilmiştir. Bu konuda bir not düşmek gerekirse, Türkiye'deki kamu yönetiminin örgütleniş ve işleyiş bakımından oldukça işlevsiz ve verimsiz olmasından dolayı 1980'den itibaren birçok reform yapılmıştır (Akçakaya, 2017: 115). Bu bağlamda yerel yönetim alanında yapılan bazı değişikliklerden bahsetmek gerekirse, örneğin 1984'te büyükşehir belediyelerinin yönetimiyle ilgili kanun çıkarılmış ve günümüzde öne çıkan metropol belediyeçilik anlayışı yerleşmeye başlamıştır (Karasu, 2017: 97). 1988'de yerel yönetimlere geniş yetkiler tanıyan, merkezin etkisini azaltan ve hukuku ön plana çıkartan *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı* imzalanmıştır (Küçük, 2018: 50). 1991'de kamu yönetimini bir bütün olarak, merkezi yönetim ve yerel yönetimleri bir arada ele alan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi tamamlanmıştır. 1998'de Yerel Yönetimler Yasa Tasarısı sunulmuş ama yasalaşamamıştır (Akçakaya, 2017: 116). 2004 ve 2005'te Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Belediye Kanunu ve İl Özel İdaresi Kanunu çıkarılmış ve kamu örgütlenmesinde idari ve mali özerkliğin önemine daha fazla vurgu yapılmıştır. 2012'de yeni büyükşehir belediyeleri ve ilçeler kurulmasına ilişkin düzenlemeler yapılmış ve büyükşehir belediyelerinin sınırları içindeki köy ve beldeler mahalleye dönüştürülmüştür (Karasu, 2017: 98). Bu gelişmelere rağmen son tahlilde Türkiye'nin üniter yapısının bozulabileceği endişesiyle günümüzde *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı*'nın tanımladığı özerk yerel yönetim kavramından uzak kalındığı, yerel yönetimlerin kontrol altında tutulmaya çalışıldığı ve merkezîyetçi niteliğin sürdüğü söylenebilir (Küçük, 2018: 37, 58). Bu durumun GAP bağlamında da yıllar içinde hemen hemen hiç değişmemesi dikkat çekicidir. Örneğin 20 ve 21. Dönem MHP Erzurum Milletvekili Zeki Ertugay, 1997'de aşağıdaki tespiti yapmıştır:

Türkiye'nin bölgesel kalkınmayı, katı merkezîyetçi bir anlayışla gerçekleştirmesi oldukça zor görünmektedir. Zararlı bir ademimerkezîyetçiliğe kaçmadan, yerel kalkınma konsepti içerisinde beşerî potansiyelleri devreye sokacak,

kalkınmada devletin rolünü açıkça belirleyecek, kalkınmanın organizasyonunun ve finansmanının daha isabetli ve verimli olarak belirlendiği yeni bir yaklaşıma şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır (TBMM, 1997a: 44).

Benzer şekilde 2007’de 23 ve 24. Dönem Bağımsız ve Halkın Demokrasi Partisi (HDP) Şanlıurfa Milletvekili İbrahim Binici, “*Hükümet, bölge için hazırlamış olduğu projelerde katı bir merkezîyetçi politika gütmekte ve yerel yönetimlerle sağlıklı ve adil bir diyalog kurmamaktadır. Merkezî otoritenin ‘yerindenlik’ ilkeleriyle kucaklaşmak konusundaki yetersizlikleri çözümsüzlük durumunu derinleştirmekte ve sosyal, siyasal patlama risklerini artırmaktadır.*” diyerek yerel yönetimlerin idari, mali ve teknik kapasitelerinin yetersizliğine dikkat çekmiştir (TBMM, 2007b: 247).

Bu duruma bağlı olarak bölge kalkınma idarelerinin ve bölgesel kalkınma ajanslarının da etkin biçimde çalış(a)madığı sıkça belirtilmiştir (bkz. Karasu, 2015). Bu kurumlar her ne kadar ilgili oldukları bölge ve illerde konuşlanmış olsalar da, merkezden bağımsız karar alma ve kaynak tahsisi yapma yetkileri olmadığı için (y)etkisiz ve merkezî otoritenin uzantısı olan kurumlar olarak görülmüşlerdir. Görüşülen eski bir GAP-BKİ koordinatörü, bu noktayı aşağıdaki sözlerle açıklamıştır:

Türkiye’de hâlâ merkezî devlet anlayışı egemen. Yerinden yönetim hikâye. Yetkiniz olmadıktan sonra Ankara’da veya Urfa’da olmanızın hiçbir farkı yok. Mesela bölge kalkınma idaresinin ne yapması lazım? Sınırları içindeki ana planlara göre kaynak tahsisi yapması lazım. Entegrasyon sağlaması için o bölgedeki tüm kuruluşların kullanacağı kaynağın bu planlanan projelere göre tahsisini yapma yetkisinin olması lazım. ... Bölge kalkınmasına ağırlık verecekseniz, ademimerkezîyetçiliğe prim verecekseniz, otonom bölgesel yapıları, özerk bölgesel yapıları oluşturmanız lazım.⁴⁶

Görüşülen eski bir GAP-BKİ yöneticisi de benzer şekilde “*Yerel otoritelere planların devredilmesi lazım. Ama devredilirken de merkezin yetkilerini de devretmek durumdasın. ... Toplanıyorsun toplanıyorsun, karar verici yine Ankara. ... Para orada, yetki transfer etmemiş, valide bir şey yok, göstermelik toplantılar yapıyor ama karar almaya gelince yine merkez.*” diyerek sorunun altını çizmiştir.⁴⁷

SONUÇ

GAP’taki gecikmelerin devam etmesinin birçok siyasi, ekonomik, sosyal ve ekolojik yansıması olduğu görülmektedir. Birey odaklı düşünüldüğünde, GAP’la hedeflenen sürdürülebilir insani kalkınmanın sağlanamaması, temel yaşam ve gelişim ihtiyaçları uzun süre karşılanmayan proje hedef kitlesi için uzun vadede “insani güvensizlik” kaynağı olabilir. Proje bazında düşünüldüğünde, GAP’ın sürekli genişlemesi ve uzaması, projenin olumlu etkileri somut ve olumlu olarak hissedilen bir kalkınma projesinden farklı aktörlerin bireysel ve kurumsal çıkarları doğrultusunda

farklı anlamlar verdiği soyut ve hem “her şey” hem de “hiçbir şey” olan bir “boş gösteren”e (bkz. Laclau, 1996) evrilmesinin önünü açabilir. GAP Bölgesi özelinde düşünüldüğünde, her ne kadar kalkınma sadece istatistiklere indirgenemeyecek kadar çok katmanlı bir fenomen olsa da, GAP’taki gecikmeler bölgenin sosyo-ekonomik kalkınma göstergelerinde görülen pozitif değişimleri tersine çevirip projenin gerçek hedef kitlesine ancak sınırlı faydalar sağlamasına veya insanlardan ziyade öncelikli olarak devlete, hükümete ve yatırımcılara fayda sağlamasına yol açabilir. Ülke ölçeğinde ve tamamen teknik, depolitize ve dehumanize bir bakış açısıyla düşünüldüğünde, gecikmeler su ve toprak kaynaklarının yeterince değerlendirilememesine ve devletin maddi kayba uğramasına sebep olabilir. Ayrıca Kürt Sorunu’nun sebeplerinden birisinin bölgenin “geri kalmışlığı” olduğunu varsayan teze göre, GAP’ın gecikmesi bir güvensizlik kaynağı ve Kürt Sorunu’nun çözümü önünde önemli bir engel olarak görülebilir (Bilgen, 2018a). Orta Doğu siyaseti bağlamında düşünüldüğünde, GAP’ın gecikmesi Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki sınır aşan sular sorununu (bkz. Kibaroglu, 2015) özellikle Suriye ve Irak topraklarındaki gelişmeler ve istikrarsızlaştırıcı unsurlar dikkate alındığında daha da derinleştirebilir.

GAP’ın tamamlanmasını geciktiren faktörlerin sadece projeye özgü sorunlar olmadığı, aksine Türkiye ve dünyadaki mevcut birçok büyük ölçekli kalkınma projesinin planlama ve uygulama süreçlerinde ortaya çıkan veya çıkabilen sorunlar olduğu görülmektedir. Ayrıca bu sorunların çözümsüz ve kilitlemiş sorunlar olmadığı ve kendi içlerinde çözümlerinin zorluk derecelerine göre yapısal sorunlar ve konjonktürel sorunlar olarak ayrılabilceği de görülmektedir. GAP’ın başlangıcından beri bu sorunların çözümü adına farklı dönemlerde farklı adımlar elbette atılmıştır. 2008–2015 arası projeye ayrılan yatırımların ve ödeneklerin artırılması, yıllardır süren kurumsal kapasite geliştirme çalışmaları, projeyi markalaştırma ve uluslararasılaştırma girişimleri gibi çabalar bu adımlara örnek gösterilebilir. Yine de GAP’tan sorumlu kamu kurum ve kuruluşları arasındaki iletişimsizlik, eksik koordinasyon kültürü, hantal bürokrasi, nitelikli insan kaynağı eksikliği ve katı merkezîyetçi yönetim anlayışı gibi hâlen süren sorunların çözümü için yeterince çaba gösterilmemesi, proje adına atılan olumlu adımları âdeta nötralize etmektedir. Bu yüzden en yalın şekilde 10 faktörde ifade edilmiş bu sorunları birbirinden bağımsız olarak düşünmekten ziyade karmaşık, çok yönlü ve değişken bir ilişki bütününe parçası olarak yorumlayıp bu yönde politikalar üretmek ve geliştirmek son derece önem taşımaktadır. Kurumları dolaylı etkileyen makro sebeplerden ve insanların hayatını doğrudan etkileyen mikro sebeplerden dolayı kalkınma aktörlerinin projenin tamamlanması için gerekli adımları daha da geç olmadan atması ve yukarıda incelenen sorunları doğru teşhis edip, doğru teşhis üzerinden en uygun çözümleri üretmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bu kısa incelemenin GAP kapsamında uygulanacak gelecek kalkınma pratiklerinin şekillenmesine yardımcı olarak daha olumlu sonuçlar alınmasına katkı sağladığı ve

bugüne kadar ihmal edilmiş bir konuyu sorunsallaştırarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurduğu düşünülmektedir.

NOTLAR

¹ Bu süre 2004'te üç, 2007'de beş, 2012'de yine beş yılına, 2016'da da 31 Aralık 2019'a kadar uzatılmıştır. Ayrıca 2009'da teşkilatın merkezi Ankara'dan Şanlıurfa'ya taşınmıştır. Daha önce Başbakanlık'a bağlı olarak çalışan teşkilat, 2011'de Kalkınma Bakanlığı'na bağlanmıştır.

² Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

³ Görüşme, 24 Mart 2014, Ankara.

⁴ Görüşme, 20 Mayıs 2014, Ankara.

⁵ Görüşme, 30 Mayıs 2014, Şanlıurfa.

⁶ Görüşme, 20 Mayıs 2014, Ankara.

⁷ Görüşme, 24 Mart 2014, Ankara.

⁸ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

⁹ Görüşme, 7 Mayıs 2014, Ankara.

¹⁰ Görüşme, 1 Nisan 2014, Ankara.

¹¹ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

¹² Görüşme, 2 Nisan 2014, Ankara.

¹³ Görüşme, 5 Mayıs 2014, Ankara.

¹⁴ Görüşme, 24 Mart 2014, Ankara.

¹⁵ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

¹⁶ Görüşme, 24 Mart 2014, Ankara.

¹⁷ Görüşme, 24 Mart 2014, Ankara.

¹⁸ Görüşme, 12 Mayıs 2014, Ankara.

¹⁹ Görüşme, 20 Mayıs 2014, Ankara.

²⁰ Görüşme, 3 Nisan 2014, Ankara.

²¹ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

²² Görüşme, 13 Mayıs 2014, Ankara.

²³ Görüşme, 3 Nisan 2014, Ankara.

²⁴ Görüşme, 25 Nisan 2014, Ankara.

²⁵ Görüşme, 5 Mayıs 2014, Ankara.

²⁶ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

²⁷ Görüşme, 30 Nisan 2014, Ankara.

²⁸ Görüşme, 13 Mayıs 2014, Ankara.

²⁹ Görüşme, 8 Mayıs 2014, Ankara.

³⁰ Görüşme, 21 Mayıs 2014, Ankara.

³¹ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.

³² Görüşme, 8 Mayıs 2014, Ankara.

³³ Görüşme, 30 Nisan 2014, Ankara.

- ³⁴ Görüşme, 25 Mart 2014, Ankara.
³⁵ Görüşme, 5 Mayıs 2014, Ankara.
³⁶ Görüşme, 24 Nisan 2014, Ankara.
³⁷ Görüşme, 9 Nisan 2014, Ankara.
³⁸ Görüşme, 25 Nisan 2014, Ankara.
³⁹ Görüşme, 24 Nisan 2014, Ankara.
⁴⁰ Görüşme, 30 Nisan 2014, Ankara.
⁴¹ Görüşme, 22 Nisan 2014, Ankara.
⁴² Görüşme, 3 Nisan 2014, Ankara.
⁴³ Görüşme, 10 Nisan 2014, Ankara.
⁴⁴ Görüşme, 16 Mayıs 2014, Ankara.
⁴⁵ Görüşme, 8 Nisan 2014, Ankara.
⁴⁶ Görüşme, 9 Nisan 2014, Ankara.
⁴⁷ Görüşme, 25 Nisan 2014, Ankara.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, M. (2017), “Yeni Yönetim Anlayışının Yerel Yönetimlere Yansımaları”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 105–130.
- Akşit, B., A. Akçay (1997), “Sociocultural Aspects of Irrigation Practices in South-eastern Turkey”, *International Journal of Water Resources Development*, 13(4), 523–540.
- Altınbilek, D. (2004), “Development and Management of the Euphrates-Tigris Basin”, *Water Resources Development*, 20(1), 15–33.
- Altınbilek, D., H. Akçakoca (1997), “Innovative Approaches in Water Resources Development in Southeastern Anatolia Project (GAP)”, *International Journal of Water Resources Development*, 13(4), 485–504.
- Anadolu Ajansı (2016), “Orman ve Su İşleri Bakanı Eroğlu: 2019 Sonu İtibariyle GAP ile Alakalı Tüm Çalışmalar Tamamlanacak”, 30 Ocak, <http://aa.com.tr/tr/ekonomi/orman-ve-su-isleribakani-eroglu-2019-sonu-itibariyle-gap-ile-alakali-tum-calismalar-tamamlanacak/512669>.
- Andrews, N., S. Bawa (2014), “A Post-Development Hoax? (Re)-examining the Past, Present and Future of Development Studies”, *Third World Quarterly*, 35(6), 922–935.
- Ayboğa, E. (2009), “Turkey’s GAP and its Impact in the Region”, *Kurdish Herald*, 1(5).
<http://www.kurdishherald.com/issue/005/article03.php>.
- Bağış, A.İ. (1997), “Turkey’s Hydropolitics of the Euphrates-Tigris Basin”, *International Journal of Water Resources Development*, 13(4), 567–582.
- Beleli, Ö. (2005), “Regional Policy and EU Accession: Learning from the GAP Experience”, *Turkish Policy Quarterly*, 4, 87–96.
- Benek, S. (2009), “Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)”, *SBF Dergisi*, 64(3), 45–71.

- Bilgen, A. (2018a), "A Project of Destruction, Peace, or Techno-Science? Untangling the Relationship Between the Southeastern Anatolia Project (GAP) and the Kurdish Question in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 54(1), 94–113.
- Bilgen, A. (2018b), "The Southeastern Anatolia Project (GAP) Revisited: The Evolution of GAP over Forty Years", *New Perspectives on Turkey*, 58, 125–154.
- Bilgen, A. (2018c), "Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A Qualitative Review of the Literature", *British Journal of Middle Eastern Studies*, doi: 10.1080/13530194.2018.1549978.
- Chant, S., C. McIlwaine (2009), *Geographies of Development in the 21st Century: An Introduction to the Global South*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Cowen, M., R. Shenton (1995), "The Invention of Development", in J. Crush (ed.), *The Power of Development*, Londra ve New York: Routledge, 25–43.
- Crewe, E., E. Harrison (1998), *Whose Development?: An Ethnography of Aid*, Londra ve New York: Zed.
- Çakmak, E.H., A.H. Akder (2012), "Tarım Politikaları ve GAP Bölgesi: Pozisyon Ne Olmalı?", *Türkiye Ekonomi Kurumu*, 30.
- Çarkoğlu, A., M. Eder (2001), "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", *Middle Eastern Studies*, 37(1), 41–71.
- Çullu, M.A. (2011), *Toprak Tuzlulaşması*, Şanlıurfa ve Ankara: GAP-BKİ.
- Demirbolat, A. (1998), "Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Toplumsal Kalkınma", *Eğitim ve Bilim*, 22(109), 42–44.
- Development Foundation of Turkey. (1994), *Women's Status in the GAP Region and Their Integration to the Process of Development: Executive Summary*, Ankara: GAP-RDA.
- Diñşoy, E.E., F. Ichiminami (2006), "An Assessment of the Southeastern Anatolia Region in Turkey in Terms of the Sustainable Development Targets", *Journal of the Faculty of Environmental Science and Technology, Okayama University*, 11(1), 75–81.
- Diyarbakır Tabip Odası (2001), *GAP Bölge Kalkınma Planı Sağlık Sektörü Raporu*, Ankara: GAP-BKİ.
- Elmas, G. (2004), "Women, Urbanization and Regional Development in Southeast Anatolia: A Case Study for Turkey", *Turkish Studies*, 5(3), 1–24.
- Escobar, A. (1995), *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton: Princeton University Press.
- Fazlıoğlu, A. (2007), "Social Dimension in Regional Development: GAP Experience of Turkey's Southeastern Anatolia", *Regional Planning and Sustainable Development Conference*, Damascus University, Şam, Suriye.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (1999), *GAP Sosyal Eylem Planı*, Ankara: GAP-BKİ.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2002), *Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı: Ana Rapor*, 2, Ankara: GAP-BKİ.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2008), *GAP Eylem Planı 2008–2012*, Ankara: GAP-BKİ.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2012a), *GAP'ta Şehirleşme ve Sosyalleşme*, İstanbul: GAP-BKİ.

- GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi (2012b), *GAP ve Enerji*, İstanbul: GAP-BKİ.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2014), *GAP Eylem Planı 2014–2018*, Ankara: GAP-BKİ.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2016), *Sosyo-Ekonomik Göstergeler: GAP-Türkiye*, http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdf/icerik/istatiski_veriler/Sosyo-Ekonomik-Gostergeler.pdf
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2017), *2017 Performans Programı*, <http://yayin.gap.gov.tr/2017-performans-programi-yayin-402fe39487.html>.
- GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2018), *GAP Son Durum*, <http://yayin.gap.gov.tr/2017-gap-son-durum-yayin-13a66a26b5.html>.
- Gökçe, B. (2009), “Bir Bölgesel Dönüşüm Projesi Olarak GAP: GAP’ın Dünü ve Bugüne Etkileri”, *VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, Türkiye.
- Gökçe, B., A. Kasapoğlu, N.Ç. Kaya, Z. Güler (2010), *Bölgesel Kalkınmanın Can Suyu GAP: Karşılaştırmalı Sosyal ve Ekonomik Yapı Araştırması*, Ankara: GAP-BKİ ve Sosyoloji Derneği.
- Güler, Z., G. Savaş (2011), “Southern Anatolian Project (SAP) and Forced Migration in Turkey: Resettlement in Aydın/Didim and Konya/Yenikent due to Karakaya Dam”, *European Journal of Social Sciences*, 23(2), 183–204.
- Gündüz, A.Y., M. Kaya (2009), “Sanayileşmede Beşeri Sermayenin Önemi: Örnek GAP Bölgesi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 56–74.
- Harris, L.M. (2002), “Water and Conflict Geographies of the Southeastern Anatolia Project”, *Society & Natural Resources*, 15(8), 743–759.
- Herath, D. (2009), “The Discourse of Development: Has it Reached Maturity?”, *Third World Quarterly*, 30(8), 1449–1464.
- Jongerden, J. (2010), “Dams and Politics in Turkey: Utilizing Water, Developing Conflict”, *Middle East Policy*, 17(1), 137–143.
- Karasu, K. (2015), “Kalkınma Ajansları: ‘Modelimi Kaybettim. Hükümsüzdür’ (Ölçek Siyasetinin Yerelliği)”, *SBF Dergisi*, 70, 273–316.
- Karasu, K. (2017), “Topraktan Bağımsızlaşmaya ve Merkezileşmeye Tartışmaları Çerçevesinde Kamu Örgütlenmesi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 12(28), 81–110.
- Kayan, A. (2013), “GAP Bölgesindeki Kentleşmeden Doğan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Dicle University Journal of Economics and Administrative Science Faculty*, 2(3), 24–42.
- Kaya, N.Ç. (2010), “Farkındalık Yaratarak Kadını Güçlendirme: Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bir Kalkınma Modeli”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 118–143.
- Kaygusuz, K. (1999), “Energy and Water Potential of the Southeastern Anatolia Project (GAP)”, *Energy Sources*, 21(10), 913–922.
- Kıbaroğlu, A. (2012), “Fırat-Dicle Havzası Sınırşan Su Politikalarının Evrimi: İşbirliği İçin Fırsatlar ve Tehditler”, *Ortadoğu Analiz*, 4(43), 70–83.
- Kıbaroğlu, A. (2015), “An Analysis of Turkey’s Water Diplomacy and its Evolving Position vis-à-vis International Water Law”, *Water International*, 40(1), 153–167.

- Konak, N. (2013), "Development and the Southeastern Anatolia Project (GAP): An Ecofeminist Inquiry", in R.Ö. Dönmez ve F.A. Özmen (eds.), *Gendered Identities: Criticizing Patriarchy in Turkey*, Plymouth: Lexington, 51–66.
- Kömürcü, M. (2001), "Cultural Heritage Endangered by Large Dams and its Protection Under International Law", *Wisconsin International Law Journal*, 20, 233–296.
- Kut, G. (1993), "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, 9, 1–17.
- Küçük, H. (2018), "Yerel Özerklik Bağlamında Belediyelerin Denetimi: İtalya ve Türkiye Örneği", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(1), 35–60.
- Laclau, E. (1996), *Emancipation(s)*, Londra: Verso.
- Lorenz, F.M., E.J. Erickson (1999), *The Euphrates Triangle: Security Implications of the Southeastern Anatolia Project*, Washington, DC: National Defense University Press.
- Mihçı, H. (2012), "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki İnsani Kalkınma Düzeyi", *Türkiye Ekonomi Kurumu*, 82.
- Miyata, S., T. Fujii (2007), "Examining the Socioeconomic Impacts of Irrigation in the Southeast Anatolia Region of Turkey", *Agricultural Water Management*, 88, 247–252.
- Morvaridi, B. (1990), "Agrarian Reform and Land Use Policy in Turkey: Implications for the Southeast Anatolia Project", *Land Use Policy*, 7(4), 303–313.
- Mutlu, S. (1996), "The Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey: Its Context, Objectives, and Prospects", *Orient*, 37, 59–86.
- Nestor, C.E. (1996), "Dimensions of Turkey's Kurdish Question and the Potential Impact of the Southeast Anatolian Project (GAP): Part II", *The International Journal of Kurdish Studies*, 9(1/2), 35–78.
- Özer, A. (1998), *Modernleşme ve Güneydoğu*, Ankara: İmge.
- Özok-Gündoğan, N. (2005), "'Social Development' as a Governmental Strategy in the Southeastern Anatolia Project", *New Perspectives on Turkey*, 32, 93–111.
- Pieterse, J.N. (2001), *Development Theory: Deconstructions/Reconstructions*, Londra: Sage.
- Polatoğlu, A. (1995), "Southeastern Anatolia Project and Administrative Organization", *METU Studies in Development*, 22(2), 191–206.
- Rist, G. (1997), *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*, Londra ve New York: Zed.
- Rostow, W.W. (1971), *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sachs, W. (2010), "Introduction", in W. Sachs (ed.), *The Development Dictionary*, Londra ve New York: Zed, xv–1.
- Sakarya, E., Y. Aral, E. Aydın (2008), "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kalkınmasında Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hayvancılığın Önemi", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 79(2), 35–42.
- The Sociology Association (1994), *Survey on the Problems of Employment and Resettlement in Areas Affected by Dam Lakes in GAP Region*, Ankara: GAP-RDA.

- The World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1984, 7 Kasım), *Tutanak Dergisi* (Dönem 17, Yasama Yılı 2, Birleşim 22).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1989a, 20 Haziran), *Tutanak Dergisi* (Dönem 18, Yasama Yılı 2, Birleşim 105).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1989b, 20 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 18, Yasama Yılı 3, Birleşim 52).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1991, 19 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 19, Yasama Yılı 1, Birleşim 18).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1997a, 6 Mayıs), *Tutanak Dergisi* (Dönem 20, Yasama Yılı 2, Birleşim 89).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1997b, 11 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 20, Yasama Yılı 3, Birleşim 27).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1999, 23 Kasım), *Tutanak Dergisi* (Dönem 21, Yasama Yılı 2, Birleşim 23).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2000, 1 Haziran), *Tutanak Dergisi* (Dönem 21, Yasama Yılı 2, Birleşim 103).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2007a, 17 Ekim), *Tutanak Dergisi* (Dönem 23, Yasama Yılı 2, Birleşim 8).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2007b, 6 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 23, Yasama Yılı 2, Birleşim 31).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2008, 18 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 23, Yasama Yılı 3, Birleşim 30).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2009, 25 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 23, Yasama Yılı 4, Birleşim 42).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2010, 15 Aralık), *Tutanak Dergisi* (Dönem 23, Yasama Yılı 5, Birleşim 33).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2012, 3 Temmuz), *Tutanak Dergisi* (Dönem 24, Yasama Yılı 2, Birleşim 131).
- Türkiye İstatistik Kurumu (2015), *İstatistiklerle Türkiye 2014*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Türkiye Parazitoloji Derneği (2003), *GAP Bölgesi Halk Sağlığı Projesi Raporu*. İzmir: GAP-BKİ.
- Tüzün, M., R. Yenigün (1999), "GAP Bölgesi'nde Hayvancılığın Geliştirilmesi", *GAP Dergisi*, 7(12), 46–54.
- United Nations Development Programme (2017), *Human Development Index (HDI)*.
- Ünver, İ.H.O. (1997), "South-eastern Anatolia Integrated Development Project (GAP), Turkey: An Overview of Issues of Sustainability", *International Journal of Water Resources Development*, 13(2), 187–208.
- Warner, J. (2011), *Flood Planning: The Politics of Water Security*, Londra ve New York: I.B. Tauris.

- Welch, H. J. (Ed.), (2004), *GAP Biyolojik Çeşitlilik Araştırma Projesi 2001–2003: Sonuç Raporu*, İstanbul: Türkiye Doğal Hayatı Koruma Derneği.
- Yenigün, K., M.H. Aydoğdu (2008), “Türkiye’nin En Büyük Entegre Su Kaynakları Projesi GAP Kapsamındaki Sulama ve Drenaj Sistemlerinin Genel Değerlendirilmesi”, *Su Kaynakları*, 1, 27–56.
- Ziai, A. (2009), “‘Development’: Projects, Power, and a Poststructuralist Perspective”, *Alternatives*, 34, 183–201.